

Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів

Для висвітлення порушеного питання у статті використано всі відомі нині матеріали поховань, вивчених на Пороссі. Археологічні пам'ятки цього району на пограниччі давньоруської держави привертали увагу дослідників ще в минулому столітті. Найбільш значні роботи були проведені Н. Є. Бранденбургом¹, цінні відкриття якого доповнили своїми знахідками Д. Я. Самоквасов, В. В. Хвойка та ін. Вже тоді це дало підставу для деяких висновків про склад населення Поросся, передусім щодо кочівників².

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції радянські вчені продовжували дослідження на цій території. З'явився ряд праць, присвячених як кочівникам, які були поселені тут київськими князями, так і корінному слов'янському населенню. Найбільш узагальнюючими є дослідження С. О. Плетньової, Г. А. Федорова-Давидова, І. П. Русанової, Є. І. Тимофеева³.

Особливо ретельно були вивчені всі поховання середньовічного кочового населення Поросся*. Поховання слов'ян досліджували І. П. Русанова і Є. І. Тимофеев**, але вони займалися визначенням території полянського племінного союзу. Крім того, вчені не залучили матеріалів ґрунтових могильників, а розглянули лише курганні старожитності. За опублікованими в літературі даними поховальних пам'яток Поросся, на перший погляд здається, що в етнічному складі населення цієї території переважали кочові елементи. Але у східних слов'ян часу Давньої Русі відомі язичеські поховання як у курганах, так і в ґрунтових ямах. Протягом XI—XIII ст. проходить зміна язичеського обряду християнським, для якого характерне поховання в могильній ямі. У давньоруський час на Пороссі існували і язичеські, і християнські поховання.

Отже, більш повну картину заселення цієї території можна відтворити тільки в тому випадку, коли розглядати усі типи поховальних пам'яток: як кургани кочівників, так і ґрунтові та курганні могильники східних слов'ян.

На землях Поросся наші предки оселилися ще на рубежі нашої ери. Слов'янські пам'ятки відомі тут протягом усього I тисячоліття⁴. Наприкінці I тисячоліття н. е. на землі Нижнього і Середнього Подні-

¹ Основні результати досліджень Н. Є. Бранденбурга були опубліковані вже після його смерті. Див.: Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. 1888—1902 гг. Спб., 1908.

² Бранденбург Н. Е. Какому племени могут быть приписаны те из языческих могил, в которых вместе с покойником погребены остовы убитых лошадей? — Труды Х АС. М., 1899, т. 1.

³ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.— МИА, 1958, № 62; Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков.— САИ, 1973, вып. Е1-19; Федоров-Давидов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966; Русанова И. П. Курганы полян X—XII вв.— САИ, 1966, вып. Е1-24; Тимофеев Е. И. Расселение Юго-Западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв.— СА, 1961, № 3.

* У вказаних працях С. О. Плетньової та Г. А. Федорова-Давидова дано посилання на всіх дослідників, які вивчали в Пороссі поховання кочівників.

** У працях цих авторів перераховуються дослідники, які вивчали кургани слов'ян у Пороссі.

⁴ Гончаров В. К. Археологічні розвідки на р. Роставиці.— АП УРСР. К., 1949, т. 1; Довженко В. И., Лінка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении реки Рось.— МИА, 1959, № 70; Довженко В. И., Приходнюк О. М., Блажевич Н. В. Исследование славянских памятников в Поросье.— АО 1973 года. М., 1974; Лінка Н. В. Розвідка в Канівському районі.— АП УРСР. К., 1952, т. 3; Третьяков П. Н. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину.— АП УРСР. К., 1949, т. 1.

пров'я почали проникати групи кочівників, спочатку з мирними⁵, а потім із загарбницькими цілями. Вони знищували городища та сільські поселення землеробських слов'янських племен у Пороссі. Про це свідчить, наприклад, загибель у X ст. городища і селища поблизу с. Мамути⁶. Лінія оборони південного кордону давньоруської держави укріплювалась князем Володимиром Святославичем на правобережжі Дніпра по р. Стугні⁷. Але кочівники обмежувались тим, що грабували та руйнували населені пункти й відходили в причорноморські степи. Поховань кочівників цього часу в Пороссі немає⁸.

За князювання Ярослава Мудрого кордон давньоруської держави було перенесено на південь за лінію р. Рось. Він проходив в районі р. Тясмина⁹, але слов'янське населення займало територію на лівому березі р. Рось. На правому березі відоме тільки одне сторожове городище поблизу с. Хлерівка¹⁰. Межіриччя Тясмина і Росі було «нейтральною зоною» ворогуючих між собою кочівницького та слов'янського світів.

По Росі, за Ярослава Мудрого, було «зрублено» до півтора десятка городищ, залишки яких простежуються і зараз в ряді пунктів¹¹. Проживало тут і сільське населення, про що свідчать численні неукріплені селища XI—XIII ст.¹² Крім місцевого люду, руські князі, використовуючи досвід Володимира Святославича, переселяли в нові прикордонні райони мешканців з інших східнослов'янських територій.

Печеніги та інші кочові племена, витіснені з причорноморських степів войовничими і сильнішими половцями, почали шукати захисту у київських князів. Останні заселяли ними південноруські землі, укріплювали південні кордони Русі, використовуючи загони кочівників як заслон проти зовнішнього ворога. Не весь час відносини між ними і руськими укладались гладко: були випадки, коли кочівників насильно поселяли на південноруській території або коли розгнівані князі виганяли неслухняних підданих за межі держави. Але поступово групи кочівників осідали на південних рубежах і «проливали кров» за інтереси руських князів. У 1146 р. ці осілі племена утворили союз Чорних Клобуків, верховним сюзереном якого став київський князь. Скотарі перейшли до напівкочового життя. Про це свідчать їх некрополі на території Давньої Русі, що виникають, як правило, поблизу постійних поселень або біля постійних зимовищ¹³.

Внаслідок такої політики давньоруської держави в Пороссі утворився змішаний склад населення, де «могла з'явитись людина будь-якої народності і придбати речі з усіх країн, з якими воювала чи ворогувала Русь»¹⁴.

Різні групи населення Поросся XI—XIII ст. (місцеві жителі, переселенці з інших земель східнослов'янського світу, кочівники) вступали у відносини і впливали одна на одну.

⁵ Рутківська Л. М. Степові кочівники та Київська Русь IX—X ст.— УІЖ, 1965, № 11, с. 90.

⁶ Довженок В. И. Городища и селища на Роси и Росаве (по материалам разведки 1954 г.).— КСИА АН УССР, 1955, вып. 5.

⁷ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 83.

⁸ Плетнева С. А. Древности..., с. 15; Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч., рис. 20.

⁹ Рыбаков Б. А. Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве».— В кн.: Историческая география России. М., 1970, с. 81; Кудряшов К. В. Половецкая степь. М., 1948, с. 128.

¹⁰ Довженок В. И. Сторожевые города на юге Киевской Руси.— В кн.: Славяне и Русь. М., 1968, с. 39.

¹¹ Довженок В. И. Сторожевые города...

¹² Довженок В. И. Землеробство Древньої Русі. К., 1961, с. 203.

¹³ Плетнева С. А. Древности..., с. 25.

¹⁴ Плетнева С. А. Печенеги, торки..., с. 185.

Розглянемо конкретніше взаємовплив окремих груп різноетнічного населення Поросся. Для цього, як уже зазначалося, використано матеріали відомих зараз середньовічних некрополів. Більш детально буде подано опис лише тих пунктів, які з тих чи інших причин недостатньо висвітлені в інших працях або зовсім не згадані.

Однією з основних груп поховальних пам'яток XI—XIII ст. у цьому районі Давньої Русі є численні кургани середньовічних кочівників. Як зазначалося вище, найбільш повно ці старожитності висвітлені в працях С. О. Плетнєвої та Г. А. Федорова-Давидова. Але дослідники розходяться в одному питанні — Г. А. Федоров-Давидов вважає, що в Пороссі є кочівницькі поховання XIII—XIV ст., а С. О. Плетнєва, яка більш ретельно вивчила цей район, датує усі курганні старожитності кочівників кінцем XI — початком XIII ст.¹⁵ Враховуючи, що її праця («Древности Черных Клобуков») безпосередньо присвячена даному питанню, мабуть, слід погодитися з точкою зору С. О. Плетнєвої.

Поховання кочівників зосереджені в межах Київської та Черкаської областей. Вони відомі в таких пунктах.

Кагарлицький район: м. Кагарлик, села Бурти, Воронівка, Кадомка (колишня назва — Гадомки), Горохуватка, Драчі, Краснопілка, Липовець, Цозарівка, Яблунівка.

Миронівський район: м. Миронівка, села Ємчиха, Забара, Зеленки, Карapiшi, Нікольське, Потік, Росава, Ромашки, Салов, Шандра.

Рокитянський район: села Шарки, Йосипівка (раніше Юзефівка).

Канівський район: села Бабичі, Бересняги, Беркозівка, Ковалі, Степанці.

Корсунь-Шевченківський район: с. Пішки.

Відомі як багаті, так і бідні поховання, виявлені в основних та впускних могилах. Найбільш характерна їх риса — це наявність в більшості випадків, частини або цілого кістяка коня поруч з небіжчиком.

Курганні старожитності східних слов'ян на цій території виділені у вказаних працях І. П. Русанової та Є. І. Тимофєєва. Кургани слов'ян відомі в ряді пунктів Вінницької, Житомирської, Київської та Черкаської областей.

Погребищенський район: с. Бурківці.

Ружинський район: с. Вчорайше, Ягнятин.

Білоцерківський район: села Глубочка, Дрозди, Мала Сквирка, Чапелівка.

Кагарлицький район: села Жовтневе (Занудівка), Халча.

Миронівський район: села Ємчиха, Зеленки, Карapiшi, Козин, Коротище, Росава, Ромашки.

Сквирський район: села Буки, Шамраївка (раніше Шамраївська Стадниця).

Канівський район: м. Канів, с. Степанці.

Корсунь-Шевченківський район: с. Пішки.

Крім цих пунктів, у 60-х роках проводилися розкопки давньоруського курганного могильника XI—XII ст. поблизу с. Яблунівки, Білоцерківського району, Київської області¹⁶. Могильник, в якому нараховується 150 курганів, розташований на правому березі р. Рось. Місцезнаходження пам'ятки на «некиївському» боці річки дає підставу вважати, що на цій ділянці кордон проходив далі на південь, і мешканці не боялися ворожого розорення поховань родичів. Всього було розкопано 14 курганів. Поховання виявлені на давньому горизонті: в одному кургані (№ 3) трапилося часткове тілоспалення, а два (№ 11 і 12)

¹⁵ Федоров-Давидов Г. А. Указ. соч., рис. 22; Плетнева С. А. Древности..., с. 15.

¹⁶ Березанская С. С. Отчет Белоцерковской экспедиции 1970 г.— НА ІА АН УРСР, 1970/75. Розкопками могильника керувала співробітниця Білоцерківського краєзнавчого музею Л. С. Брашинська.

були пустими і, мабуть, являли собою кенотафи. В кургані № 2 поховано одночасно двох померлих.

Лише поховання № 1 за інвентарем можна зарахувати до жіночих — у ньому знайдено давньоруський горщик XII ст. і скроневе кільце з кінцями, що заходять один за один. У похованнях № 9, 10 і 13 виявлено ножі, кресала і кремінці, а також залізні поясні кільця. В семи курганах (№ 2, 4—8, 14), крім звичайних речей, характерних для усіх чоловічих східнослов'янських поховань, були стріли, що вказує на військову приналежність похованих (луки, мабуть, не збереглися). В одному похованні (№ 6) знайдена ще шабля, а в іншому (№ 4) — шабля, наконечник списа і ручка кинджала.

Така кількість похованих зі зброєю свідчить про те, що тут був дружинний могильник гарнізона. Останній охороняв ділянку Пороської оборонної лінії Давньої Русі. Щодо племінної належності поховань, то можна лише відзначити, що це не місцеве полянське населення — усі вони залягали на горизонті, а для полян характерним є обряд поховання у підкурганних ямах¹⁷.

Загалом для Поросся характерні поховання у підкурганних ямах. Серед них, найчастіше в західній частині даного району, є поховання на горизонті. У таких пунктах, як Карапиші, Яблуцівка і Мала Сквирка, виявлено кілька тілоспалень.

Найменш вивчені ґрунтові некрополі Поросся. Незначна кількість знахідок у більшості поховань на некрополях не дає можливості визначити етнічну приналежність та соціальний стан похованих. Християнство, яке розповсюджувалось на півдні Русі швидше, ніж в інших частинах давньоруської держави¹⁸, своїм поховальним обрядом знищувало племінні відмінності, але язичество не зникло відразу, його пережитки зберігалися ще довгий час. Прикладом цього можуть бути окремі поховання на християнських некрополях Поросся.

У 1956 р. на городищі поблизу хут. Половецького, Богуславського району Київської області досліджено ґрунтовий могильник¹⁹. На площі цієї пам'ятки було розкопано 43 християнських поховання. Деякі з них перекривалися одне одним, що вказує на їх різночасність. Одинадцять поховань містили прикраси давньоруського типу: дві скляні намистини (№ 1 і 3), п'ять бронзових скроневих кілець (№ 21 — одне, в № 29 — два кільця з кінцями, що заходять один за один, в № 6 — два з незімкнутими кінцями), дві пастові намистини (№ 10 — поховання намистини жовтого кольору). У двох похованнях трапились срібні персні (№ 17 — з деформованим щитком, а в № 12 — витий перстень). По два бронзових гудзики з вушками виявлено у похованнях № 15 і 31 (в останньому збереглися ще залишки парчевої тканини, до якої були пришиті гудзики). В інших 32 похованнях речей не знайдено.

Городище поблизу хут. Половецького було заселене в давньоруський час (XII—XIII ст.) і частково, після деякої перерви, в післямонгольський час (XIV—XV ст.)²⁰. Поховання, без сумніву, належать до того часу, коли городище перестало існувати, тобто кладовище могло виникнути не раніше XIII ст., але не пізніше XV ст. Враховуючи наявність могил з виразним давньоруським інвентарем, маємо усі підстави

¹⁷ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне (к вопросу размещения племен на среднем Днепре).— СЭ, 1947, вып. 6—7; Тимофеев Е. И. Вказ. праця; Русанова И. П. Вказ. праця.

¹⁸ Тихомиров М. Н. Начало христианства на Руси.— В кн.: Древняя Русь. М., 1975, с. 262.

¹⁹ Довженко В. И. Раскопки древнерусских памятников на Руси в 1956 г.— КСИА АН УССР, 1959, вып. 8; Довженко В. И., Кучера М. П. Отчет о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Руси.— НА ІА АН УРСР, 1956/12 в.

²⁰ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР.— В кн.: Слов'янооруські старожитності. К., 1969, с. 174, 178; Археологія Української РСР. К., 1975, т. 3, с. 288.

вважати, що некрополь виник після першого спустошення городища не пізніше середини XIII ст. Тут ховали померлих мешканці розташованого біля підніжжя городища поселення, що існувало безперервно з XII по XIV—XV ст. Таким чином, описаний християнський могильник характеризує поховальний обряд східнослов'янського населення на останньому етапі існування давньоруської держави*.

В с. Ромашки, Миронівського району, Київської області, неподалік від виявленого В. В. Хвойкою курганного некрополя²¹, був відкритий і християнський могильник, на якому розкопано дев'ять поховань²². Хоч виявлені поховання не мають речей (лише в одному жіночому похованні знайдено маленьку намистину), можна припустити, що вони здійснені в давньоруський час: кістяки лежать на невеликій глибині на рівні материкового шару, руки похованих, за винятком одного, витягнуті вздовж тіла. Орієнтація західна.

Ще один давньоруський некрополь розміщений на городищі поблизу с. Шарки, Рокитнянського району, Київської області. Поховання знайдено на дитинці і посаді цього великого городища, яке Б. О. Рыбаков ототожнює з столицею Чорних Клобуків — містом Торчеськом²³.

На дитинці (Б. О. Рыбаков вважає його руським кварталом цього берендейського міста) виявлено 16 християнських поховань на глибині 0,3—1,2 м. У двох випадках вони перекривають інші, більш ранні (№ 1, 11). В одному похованні (№ 2) знайдено два бронзових дзвіночки, бронзовий гудзик з вушком і залізний ніж, а в другому (№ 6) — два персноподібних бронзових скроневих кільця; у похованні № 8 трапилися залізні вудила²⁴ (мабуть, могила кочівника).

У північній частині городища, на посаді, численні християнські поховання розміщувалися в кілька рядів (2—4) один над одним²⁵, що свідчить про їх різночасність. Частина з них, безперечно, давньоруські. У деяких знайдено залишки одягу і взуття, прикраси (у двох випадках — бронзові підвіски, а ще в двох — невеликі скроневі кільця з тонкого срібного дроту). Але більшість безінвентарних поховань, мабуть, належить до післямонгольського часу.

Повідомлення В. В. Хвойки про відкриття на посаді цього городища двох видів поховань — тілоспалень і тілопокладень — слід визнати помилковими. Тілоспалення, описані В. В. Хвойкою, — це звичайні християнські поховання, але не в чистому ґрунті, а в культурному шарі спаленого городища. Кістки померлих добре збереглися серед переплавлених скляних і металевих предметів. Дослідник вказував, що під багатьма тілопокладеннями знайдено залишки вогнищ великих розмірів. Його тільки дивувало, що в цих залишках часто траплялися кістки тварин та різні предмети без слідів вогню. Кістяки в похованнях обох типів, за описом В. В. Хвойки, не були у вогні, перепалених кісток не виявлено. Все це свідчить про здійснення християнського обряду.

Поховання давньоруського часу на городищі поблизу с. Шарки, здається, можна пов'язати з однією історичною подією. Так, під 1903 р. у «Повісті временних літ» розповідається про напад половців на Поросся. Столиця Чорних Клобуків — місто Торчеськ — довгий час пере-

* Не виключено, що городище було спустошене половцями і пізніше використувалося під кладовище ще до монголо-татарської навали.

²¹ Хвойка В. В. Раскопки в Ромашках Васильковского района, Киевской губ. АЛЮР. Киев, 1899, т. 1.

²² Хроніка археології та мистецтва, 1930, ч. 2, АП УРСР, 1952, т. 3; *Брайчевський М. Ю.* Слов'янські пам'ятки середнього Поросся.

²³ Рыбаков Б. А. Торчеськ — город Черных Клобуков. — АО 1966 г. М., 1967.

²⁴ Рыбаков Б. А. Отчет Приднепровской археологической экспедиции о раскопках на городище близ с. Шарки Киевской обл. летом 1966 г. — НА ІА АН УРСР, 1966/81.

²⁵ Хвойка В. В. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность. — Труды XII АС, 1905, т. 1.

бувала в облозі. Київський князь Святополк не зміг допомогти обложеному місту, і Торчеськ був здобутий. Половці спалили його і багато «хрещеного люду» відвели в свої вежі²⁶.

Після такого розгрому на спустілому городищі й почали ховати померлих ті, хто залишився в живих. В пізніші часи ця традиція продовжувала існувати, але не виключено, що кладовища на дитинці та посаді могли виникнути як церковні.

На городищі Княжа Гора поблизу м. Канева Черкаської області, яке пов'язують з літописним містом Родня, ми знаходимо підтвердження факту, коли площа загиблого городища використовувалася під кладовище. Раніше покійників ховали в напільній частині гори Пластунки, там, де вона з'єднується з Княжою горою, тобто за валами давньоруського городища. На невеликій території розкопано десять типових християнських поховань без речей (в одному з них — № 9 — виявлено двох покійників)²⁷.

Пізніше, після загибелі городища під час монголо-татарської навали, про що свідчить братська могила (близько 60 кістяків) біля в'їзду на територію городища²⁸, площа останнього частково використовувалася під кладовище. Під час розкопок Н. Ф. Біляшевського було виявлено п'ять поховань²⁹.

У самому Каневі, на городищі, що існувало на горі Московка, в межах пізньосередньовічного некрополя розкопано два поховання давньоруського часу. В одному знайдено посріблену намистину XI—XIII ст., а під кістками другого — тонкий шар вугілля (пережиток обряду тілоспалення)³⁰.

Велику кількість поховань (понад 260), але, на жаль, погано описаних, було відкрито В. Є. Гезе на городищі «Очаків» поблизу с. Набутів Корсунь-Шевченківського району Черкаської області³¹. Християнські могили виявлено на глибині 0,7—1,4 м. Померлі лежали в кількох рядів — кладовище використовувалося довгий час.

Більш-менш докладно описано лише 20 поховань, в основному жіночих, де знайдено різні прикраси і залишки одягу. В чотирьох випадках (поховання № 1, 2, 4, 9) простежено залишки головних уборів, прикрашених позолоченими срібними бляшками. В інших похованнях (№ 5, 11, 15, 17, 18, 20) виявлено шматки парчевої тканини, іноді розшиті золотими нитками і дуже часто прикрашеної бронзовими чи позолоченими гудзиками. В. Є. Гезе вважає, що це залишки коміру одягу³². У чотирьох похованнях (№ 5, 1, 13, 3) знайдено скляні браслети, а в трьох (№ 1, 2, 16) — намисто з великої кількості намистин, виготовлених з різного матеріалу. Ще одна цікава знахідка трапилася у похованні № 8: біля голови дитини було виявлено чотири намистини і чотири черепашки каурі. Загалом знахідки ординарні — намисто, срібні і бронзові скроневі кільця та персні, браслети і гудзики. У деяких похованнях були лише гудзики, а більшість поховань взагалі не містили жодних речей.

На городищі «Очаків» простежується така ж картина, що й на деяких інших городищах: ховати померлих почали в давньоруський час на території спустілого городища.

Грунтовий могильник давньоруського часу відомий також поблизу сільського поселення XI—XIII ст. в околицях с. Миколаївки, Корсунь-

²⁶ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 147.

²⁷ Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. К. 1968.

²⁸ Там же, с. 142.

²⁹ Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. Киев, 1892, с. 43.

³⁰ Выезжев Р. И. Отчет о полевых исследованиях Каневского отряда Поросской экспедиции 1949 г. — НА ІА АН УРСР, 1949/35.

³¹ АЛЮР, 1904. К., 1905.

³² Там же, с. 87.

Шевченківського району Черкаської області³³. У 23 могильних ямах глибиною 0,3—0,85 м було виявлено 24 поховання (у похованні № 8 поряд з дорослим покладено, мабуть, дитину, кістки якої збереглися лише частково). Цікавим є поховання № 15, де кістяк лежав скорчений, на правому боці. У двох інших знайдено залізну пряжку (№ 8), ніж, брусок, кресало та кремій, що, певно, були в підв'язаному до пояса мішечку (№ 14).

Прикраси знайдено у восьми похованнях, більшість з них типова для південноруської території. Інтерес викликають підвіска з черепашки каури (поховання № 6) і S-подібні скроневі кільця (№ 2, 3, 8), що частіше трапляються в західних областях Русі і на західнослов'янських землях³⁴.

На розташованому поряд поселенні, жителі якого ховали померлих на даному некрополі, було виявлено багато фрагментів кераміки, що відрізняються від давньоруського посуду Подніпров'я. Аналогії такій кераміці знаходять у західних областях території давньоруської держави³⁵.

Знахідки прикрас і кераміки, характерні для західних районів давньоруської держави, археологічно підтверджують літописну згадку 1031 р. про переселення частини мешканців «Червенських градів» на Русь Ярославом Мудрим³⁶. Ці переселенці проживали разом з місцевими жителями і на цьому поселенні.

Поблизу с. Буки, Сквирського району, на Київщині, на високому плато лівого берега р. Роставиці недалеко від давньоруського городища було виявлено цікаве підплитове поховання жінки і дитини, в якому знайдено лише пастову кольорову намистину³⁷.

Поховання, аналогічні згаданому, найбільш характерні для території Галицької землі і Верхнього Подністров'я³⁸. За свідченням місцевих механізаторів, і раніше на полі виорювали кам'яні плити, що може свідчити про наявність в цьому місці некрополя.

Під час будівництва нової школи в с. Саварка, Богуславського району, Київської області в 1968 р. вчитель А. І. Сулиця зафіксував ряд поховань і зібрав матеріали з деяких могил, розташованих на глибині понад 1 м*.

Кістяки, що добре збереглися, лежали випростано, головами на захід. Руки витягнуті вздовж тіла. Привертає увагу одне поховання, в якому дитина лежала в скорченому стані. Біля кістяка знайдено три бурштинові намистини. В інших похованнях виявлено два гончарних горщики XI ст., дев'ять S-подібних скроневих кілець, одне суцільне і одне з незімкнутими кінцями. Трапилась також половина скляного персня синього кольору. Крім прикрас, знайдено залізні ножі, накопичники стріл і списів, кресала, кремені.

Наявність значної кількості S-подібних скроневих кілець дає підставу припустити, що тут проживала ще одна група населення з західних територій давньоруської держави. Існування на некрополі кургану (можливо, раніше їх було декілька) вказує на те, що тут,

³³ Довженко В. И., Кучера М. П. Отчет о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Руси.— НА ІА АН УРСР, 1956/12в; Довженко В. И. Раскопки древнерусских памятников на Руси..., с. 154.

³⁴ Тимофеев Е. И. Могильники юго-запада Руси X—XIII вв.— Автореф. канд. дис. Л., 1966, с. 6; Кухаренко Ю. В. Археология Польши. М., 1969, с. 131.

³⁵ Довженко В. И., Кучера М. П. Отчет..., с. 52.

³⁶ Повесть временных лет, ч. 1, с. 301.

³⁷ Круц В. А., Моця А. П. Отчет о работе Полесской комплексной экспедиции 1975 г.— НА ІА АН УРСР, 1975/17, с. 43—44.

³⁸ Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості.— Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 175.

* Матеріали з цього пункту збрала в 1973 р. доцент КДПІ ім. Горького Н. М. Кравченко. Автор вдячний Н. М. Кравченко за передачу інформацію.

крім переселенців з «Червенських градів», проживало населення з інших земель. Недостатнє вивчення цього археологічного пункту не дає можливості говорити про нього більш докладно.

Одне ґрунтове поховання, мабуть, християнське, розкопано під час земляних робіт у районі площі Свободи в м. Біла Церква, де, можливо, був розташований некрополь, бо в різні часи тут виявлено чималу кількість кістяків³⁹.

Усі розкопані в Пороссі поховання XI—XIII ст. дають уявлення про різноетнічний склад населення цієї області. В цілому представлено два етноси — східні слов'яни і кочівники. Кожний з етносів можна розчленувати на менші групи.

Основні групи кочівників — це печеніги, які мали землі по р. Росаві. Торки і берендеї володіли кочів'ями на захід і південний схід від печенізьких станів. Крім того, відомі, але в значно меншій кількості, кургани старожитності половців⁴⁰. В середині XII ст., у часи формування союзу Чорних Клобуків і найбільш активного злиття різних скотарських племен, з'являються некрополі, матеріали яких свідчать про те, що представники різних племен проживали на одній території.

Це приводило до змішування рис поховальних обрядів⁴¹.

Поховання східних слов'ян також вказують на змішаний склад населення цієї території. Так, поруч з характерними для полян могилами в підкурганних ямах, що відомі в більшості пунктів, у селах Ягнятин і Яблунівка розкопано кургани з похованнями на горизонті. У кількох зазначених вище пунктах є кургани із залишками тілоспалення, що дає можливість припустити переселення в ці райони представників північних східнослов'янських племен, наприклад в'ятичів, у яких тілопальний обряд зберігався довше, ніж на південних землях.

Ґрунтові поховання в Буках, Саварці і Миколаївці доповнюють картину заселення Поросся слов'янами з Верхнього Подністров'я та «Червенських градів».

Християнський обряд поховання, що, як зазначалось вище, у XI—XIII ст. поширився на півдні Русі набагато швидше, ніж в інших районах, позбавляє нас можливості визначити племінну належність того чи іншого похованого на ряді некрополів. У таких випадках єдине, що можна констатувати, це східнослов'янське походження переважної більшості небіжчиків.

У кількісному відношенні слов'янські поховання в курганах і ґрунтових могилах в два рази перевершують поховання кочівників. Цей факт не дає можливості погодитись з твердженням С. О. Плетньової про заселення кочівниками спустілих земель на південному кордоні давньоруської держави⁴². Мабуть, руським князям було вигідно заселити їх великою кількістю підданих і використати людські ресурси Чорних Клобуків у постійних війнах і сутичках з ворожими кочовими племенами. Неабияку роль відіграло прагнення князів скористатися в цих напівстепових районах природженим вмінням кочівників їздити верхи. Специфіка воєнних дій на півдні Русі вплинула і на озброєння слов'ян, що складалося тут з лука і шаблі.

Два етноси, кочівники і слов'яни, проживаючи на одній території безперечно, вступали в контакти. У багатьох кочівницьких похованнях знаходять продукцію давньоруських ремісників (зброю, прикраси, посуд), що свідчить про торговельні зв'язки між ними⁴³.

³⁹ Богданов О. І. Нові дані про давньоруське місто Біла Церква.— Археологія, 1952, т. 6.

⁴⁰ Плетнева С. А. Древности..., с. 25.

⁴¹ Там же, с. 22.

⁴² Там же, с. 24.

⁴³ Молодчикова И. А. К вопросу о торговых связях Киевской Руси с кочевниками.— Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов конференции), 1976 ч. 3.

У ряді пунктів, таких, як Ємчиха, Зеленки, Карапиші, Росава, Ромашки, Степанці, Пішки, кургани кочівників і слов'ян розташовані недалеко один від одного або на спільних некрополях. Це може свідчити про спільне проживання або принаймні мирне сусідство представників різних етносів. Характерним є слов'яно-кочівницький некрополь в урочищі Вареників Яр поблизу с. Зеленки⁴⁴.

Взаємовплив простежується у поховальному обряді. Так, можливо, звичай ховати померлого без покладання у могилу коня або його частини кочівники запозичили у слов'ян⁴⁵. Окремі поховання, які вважають кочівницькими, ймовірно, є слов'янськими. Це поховання з шаблями (але без коня чи його частини) в с. Степанці (кургани 215 і 216), а також могили, де знайдено слов'янські горщики і прясла⁴⁶ (Ємчиха, курган № 357; Беркозівка, № 384; Зеленки, №№ 294, 297, 304, 342). Випадки сполучення в поховальному обряді слов'янських і кочівницьких ознак відображають, очевидно, процес ослов'янення кочівників. Прикладом взаємин між ними може бути некрополь в Торчеську, де на території городища не знайдено кочівницьких поховань, за винятком одного — з вудилами. Кочовики, мабуть, ховали покійників-язичників біля городища, де розкопано один кочівницький курган⁴⁷. А ті, хто прийняв християнство, були поховані разом з слов'янами на одному кладовищі.

Хоч кочівників не ставили удільними князями Поросся, їхня знать відіграла важливу роль у відносинах між руськими князями і рядовим скотарським населенням. Знать перебувала на службі у слов'янських феодалів і мала з ними спільні інтереси. Відомо багато випадків, коли князі кочівників приймали християнство⁴⁸. В п'яти кочівницьких похованнях у Пороссі (Бурти, курган № 260, Кагарлик, № 334; Росава, № 1, 3, 1) виявлено гривні (чотири срібних і одну, в Кагарлику, залізу). Ці зовсім нетипові для кочівників прикраси було знайдено тільки в їх похованнях у Пороссі, виключаючи один випадок⁴⁹. А для одягу руського князя чи боярина гривня являла собою характерний елемент оздоблення⁵⁰. Тому ймовірно, що згадані вище покійники за життя належали якраз до тієї верхівки, яка перебувала на службі у руського князя і, отже, мала відповідні відзнаки, що вказували на її суспільний ранг.

Підтвердженням цього є цікава знахідка, виявлена Д. Я. Самоквасовим у кургані № 1 в с. Росаві (урочище Лучки). Тут, у могилі знатного кочівника, поряд з срібною гривнею знайдено відоме в багатих руських похованнях дерев'яне відро⁵¹. Для аналогії досить навести поховання чернігівського князя з Чорної Могили, де було 12 відер⁵².

Усі наведені дані свідчать про зближення поховальних обрядів слов'ян і кочівників, передусім представників багатой верхівки. Але іноді окремі давньоруські поховання демонструють нам протилежний характер впливу. Яскравим прикладом є розкопане І. А. Хойновським під с. Таганчею поховання воїна слов'янського походження, який прийняв кочівницьку обрядність⁵³. Померлий, найімовірніше, був бродником⁵⁴.

⁴⁴ Русанова И. П. Вказ. праця, табл. 1.

⁴⁵ Плетнева С. А. Древности..., с. 28.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895, с. 52.

⁴⁸ Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця, с. 200.

⁴⁹ Там же, с. 37.

⁵⁰ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. М.; Л., 1954, с. 62—63.

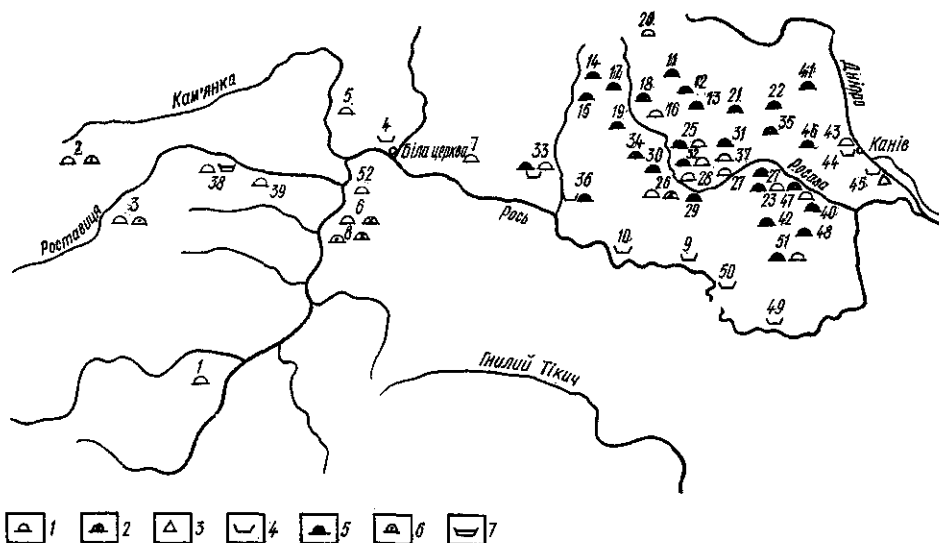
⁵¹ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. М., 1908, с. 223—224.

⁵² Рыбаков Б. А. Древности Чернигова.— МИА, № 11. М.; Л., 1949.

⁵³ Хойновский И. А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, 1896, вып. 1, с. 118—123.

⁵⁴ Плетнева С. А. Печенеги, торки..., с. 186.

Розглянуті факти показують, наскільки інтенсивним було змішування в цій прикордонній області давньоруської держави населення різних частин східнослов'янського світу і розвиток тісних контактів його з представниками кочівницької людності. Останні поступово були повністю асимільовані слов'янами і не залишили сліду на сучасній етнічній карті України ⁵⁵.

Карта некрополів Поросся давньоруського часу.

1 — слов'янські кургани з похованнями в ямах; 2 — тілоспалення; 3 — поховання на горизонті або в насипу кургану; 4 — ґрунтові некрополі; 5 — кургани кочівників; 6 — братські могили; 7 — ґрунтові підплатові поховання.

Список некрополів Поросся давньоруського часу (цифри вказують місцезнаходження пунктів на карті)

Бабиці (40), Біла Церква (4), Бересняги (41), Беркозівка (42), Буки (38), Бурківці (1), Бурти (11), Воронівка (12), Вчорайше (2), Горохуватка (14), Глубочка (52), Драчі (15), Дрозди (5), Ємчиха (23), Жовтневе (16), Забара (24), Зеленки (25), Йосипівка (37), Кагарлик (17), Кадомка (13), Канів (43), Канів, гора Московка (44), Карапиші (26), Княжа гора (45), Ковалі (46), Козин (27), Коротище (28), Краснопілка (18), Липовець (19), Мала Сквирка (6), Миронівка (29), Набутів (49), Миколаївка (50), Нікольське (30), Пішки (51), Половецький (9), Потік (31), Ромашки (33), Росава (32), Саварка (10), Салов (34), Степанці (47), Таганча (48), Халча (20), Цозарівка (21), Чепелівка (7), Шамраївка (39), Шандра (35), Шарки (36), Яблунівка Білоцерківського району (8), Яблунівка Кагарлицького району (22), Ягнятин (3).

⁵⁵ Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. Киев, 1975, карта

А. П. МОЦЯ

Население Поросья древнерусского времени по данным некрополей

Резюме

В статье использованы материалы всех известных в настоящее время в Поросье некрополей периода Древней Руси. На этой территории на протяжении многих лет исследовались курганные древности кочевников и славян, а также грунтовые могильники XI—XIII вв. Полученные данные говорят о том, что разноэтничные группы населения, густо заселявшие южные рубежи древнерусского государства, взаимно влияли друг на друга вследствие тесных контактов между собой. Славяне, которых было гораздо больше, постепенно ассимилировали кочевников.

Ю. С. АСЕЕВ, В. О. ХАРЛАМОВ, І. І. МОВЧАН

Дослідження архітектури Кловського собору в Києві

Відомий з літописних джерел собор Кловського монастиря був однією з найцікавіших споруд стародавнього Києва, як можна припускати, зважаючи на обставини його побудови та особу замовника. Давньоруські літописи бідні на згадки про будівельну діяльність, як правило, відзначали лише визначні події в цій галузі. Про будівництво Кловського собору є кілька писемних повідомлень. Так, у «Повісті времінних літ» під 1108 р. у статті, де йдеться про заснування Михайлівського Золотоверхого собору, закінчення будівництва кам'яної трапезної в Печерському монастирі та канонізацію Феодосія, записано: «Все же лето кончаша верх святым Богородица на Клове, заложеней Стефаном игуменом печерским»¹. Перед тим, під 1096 р., у розповіді про напад половців літописець повідомляє: «и вѣжгоша Стефанов монастырь, и деревне, и Герьманы»².

Докладні відомості про спорудження Кловського монастиря подає Печерський патерик. В різних його редакціях пишеться: «Егда же Стефанъ игумень демественикъ из монастыря изгнатъ бысть и видѣвъ преславнаа чудеса, како мастеры придоша и икону носяще и Царицино видѣніе, Влахернѣ, повѣдаща,— и сего ради семь Влахернскую церковь на Кловѣ създа»³, і далі: «Онъ же, присно поминаемый Стефанъ... състави себѣ монастырь на Кловѣ и церковь вѣзгороди въ имя святыа Богородица, и нарекъ имя ей, по образу сущаго въ Коньстянтинѣ градѣ, иже Влахѣрнѣ»⁴. В наступних розділах згадується про те, що «достолюдный же и именный Стефанъ... пакы по отшествіи изъ монастыря състави на Кловѣ свой монастырь»⁵. В пізнішій редакції Патерика є таке свідчення: Стефан «состави себе Монастирь недалече Печерскаго на Клове, и церковь в нем каменну сооружи в имя Пресветаа Богородицы, в память положения чистыя ризы ея, по образу сущаго в Константинополе граде, еже во Влахерне»⁶.

З Печерського монастиря Стефана було вигнано в 1078 р., в зв'язку з чим дослідники стародавнього Києва саме цим роком датують і закладення Кловського монастиря, і початок будівництва його кам'яного собору. М. М. Закревський прийшов до висновку, що Стефан по-

¹ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 187.

² Там же, с. 151.

³ Патерик Печерского монастыря.— В кн.: Памятники славяно-русской словесности. Спб., 1911, с. 9.

⁴ Патерик Печерского монастыря, с. 57.

⁵ Там же, с. 60.

⁶ Патерик Киево-Печерский. Киев, 1914, с. 18.